

NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	Orden i ordning - Den historiska framväxten av en lexicografisk tradition i Sverige	
Forfatter:	Bo Ralph	
Kilde:	Nordiska Studier i Lexikografi 5, 2001, s. 282-322 Rapport från Konferens om lexicografi i Norden, Göteborg 27.-29. maj 1999	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i lexicografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Bo Ralph

Orden i ordning

Den historiska framväxten av en lexikografisk tradition i Sverige

För några år sedan, 1995, fick den isländske författaren Einar Már Guðmundsson Nordiska rådets litteraturpris, huvudsakligen för romanen *Englar alheimsins*, som på svenska har fått titeln *Universums änglar*. När han höll sitt tacktal gjorde Einar Már såsom islänningar och finnar brukar i nordiska sammanhang. De avstår ju från att använda sina egna modersmål, eftersom vi andra är så okunniga, och anpassar sig till den nordiska språkliga majoriteten. Einar Már kom naturligtvis in på Norden och det nordiska samarbetet och sammanfattade sin syn på läget med följande kärnfulla påstående: "Norden er i orden!" Detta uttalade han, som den islänning han är, med mycket tydligt rullande r och korta å-ljud på båda ställena, ungefär: "Nården er i ården".

Nu var detta ett tal som framfördes muntligt, såsom brukligt är, och därför borde det kanske egentligen inte vara så mycket mer att tillägga. Men hade Einar Már på författares normala sätt presenterat den sentensartade formuleringen endast i skrift, så hade den kunnat bli föremål för vidare filologisk analys. Den skrivna strängen "Norden er i orden" kan till nöds läsas med slutna o-ljud – och med en vridning av innebörden: /nu:rdən ɛ:r i u:rdən/, i grov fonematisk återgivning; framför allt faller detta sig naturligt för en svensk. Det uttalet inbjuder i sin tur till en filosofisk fundering, som kanske leder fram till en parafraas i stil med: "Det är i orden vi finner Norden" e.d. För en del år sedan var några forskare vid vår institution i Göteborg involverade i en bok som heter *Orden speglar samhället* (Allén, Gellerstam & Malmgren 1989), vars syfte var just att demonstrera relationen mellan ordförråd och omvärld. Vid en nordisk konferens om lexikografi kan det väl vara klädsamt att inledningsvis konstatera såväl att

”Norden är i ordning” som att ”Norden är i orden”, dvs. att ”orden speglar Norden”.

Nästa tanke blir givetvis då att perspektivet lätt kan vidgas till ett globalt påstående med lydelsen ”Jorden är i orden”, eftersom vi ju är väl medvetna om att den s.k. encyklopediska världen generellt återspeglas i språket. Dessvärre är det betydligt svårare att hävda, i samklang med Einar Már, att ”Järden er i ården”!

Däremot vill vi kanske gärna – återigen som lexikografer – att ”orden er i orden”, och därmed är jag framme vid mitt egentliga ämne: ”Orden i ordning. Den historiska framväxten av en lexikografisk tradition i Sverige”. Jag vill då gärna skynda mig att påpeka att valet av svensk lexikografihistoria inte är ett utslag av någon allmän storsvensk imperialistisk ambition, även om jag senare kommer in på detta ämne – det är helt enkelt en nödvändig inskränkning framtvungad av mina starkt begränsade kunskaper.

Lexikografisk tradition

Uttrycket *lexikografisk tradition* kan uppfattas på åtminstone två olika sätt. I det följande avses i första hand ’lexikografisk verksamhet alltifrån äldsta tid’, alltså en ganska allmän innebörd, som är den ena möjliga. En annan, mer specifik, som vi kan återge med ’gängse lexikografisk beskrivningsteknik’, får här stå tillbaka.

I mitten på 1980-talet tog jag initiativet till ett projekt som var avsett att åtminstone översiktligt kartlägga den svenska lexikografins historia. Det var då tämligen jungfrulig mark. Adolf Noreen gällde som den stora – om inte enda – auktoriteten genom översikten i *Vårt språk* (1903; se även Holm & Jonsson 1990:1933). Projektet kom i gång så smått 1986, i större omfattning året därefter, då Sven-Göran Malmgren och jag tillsammans fick ett anslag från Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet. Projektet har strängt taget hållit på sedan dess, i växlande omfattning, och nu vet vi betydligt mer om detta spännande ämne. Så sent som hösten 1998 kom en doktorsavhand-

ling av Anna Hannesdóttir, *Lexikografihistorisk spegel. Den enspråkiga svenska lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga*, som spänner över vida fält, men som framför allt utreder den på 1800-talet slutgiltigt etablerade enspråkiga lexikografins historiska beroende av den tvåspråkiga. Anna Hannesdóttir bidrar själv till denna volym på annan plats.

Våren 1998 disputerade Lena Rogström på en avhandling som beskriver *Jacob Serenius lexikografiska insats*. Serenius var egentligen mest känd som biskop och engagerad politiker, men för oss är han framför allt den som lade grunden till den engelsk-svenska och svensk-engelska lexikografen. Serenius var i sin ungdom legationspräst i London och har betytt mycket för kontakterna mellan England och Sverige även bortsett från de tre ordböckerna av hans hand (Serenius 1734, 1741, 1757). Lena Rogström visar att många svenska ord som idag är självklara inte har några kända belägg förrän i Serenius ordböcker. I den mån dessa förstabelägg är äkta, tycks biskopen med andra ord ha hållit igång sin egen lilla skapelseprocess. Förutom att han direkt kan ha berikat det svenska ordförrådet, har genom hans förmedling brittisk och fransk lexikografi tidigt kommit att lämna bidrag också till den svenska beskrivningstraditionen, dvs. genom de utländska arbeten som Serenius använt som förebilder för sina ordböcker. Serenius ordböcker var i sin tur länge inflytelserika både inom och utom landet (bl.a. har de använts inom dansk 1700-talslexikografi). Lena Rogström kommer in på förstabeläggen och deras betydelse i sin presentation i denna volym.

Monica Johansson lade våren 1997 fram sin doktorsavhandling *Lexicon lincopense. En studie i lexikografisk tradition och svenskt språk vid 1600-talets mitt*. Den behandlar den första latin-svenska ordboken i verklig mening. Vi återkommer mer till denna ordbok i det följande.

Förutom dessa monografier på sammanlagt 1400 sidor har ett antal studier i uppsatsform publicerats av de nämnda tre projekt-deltagarna och andra, främst Sven-Göran Malmgren, Kerstin Norén, Lars Wollin och mig själv. Det är omöjligt att exakt redovisa vad som skett inom projektets ram i strikt mening och vad som mer berott på fri företagsamhet, men sammantaget har

ganska många aspekter av den svenska lexikografihistorien fått sin belysning. Kerstin Norén har mest sysslat med metodfrågor och de senare skedenas lexikografi, Lars Wollin har koncentrerat sig mer på inledningsstadiet och undersökt latintraditionen, i synnerhet ett handskrivet latin-svenskt glossar från 1400-talet, medan Sven-Göran Malmgren och delvis jag själv varit inne på bl.a. den tysk-svenska och svensk-tyska lexikografien. Malmgren har också undersökt samspelet mellan grammatisk och lexikalisk beskrivning, vilket i synnerhet även Anna Hannesdóttir har gjort. Det kan slutligen nämnas att en tills vidare avslutande samlingsvolym med olika kortare studier för närvarande planeras. Därför, och av platskäl, ges här ingen fullständig bibliografisk redogörelse för projektets skriftliga produktion.

Vi får här inskränka oss till denna blixtsnabba rapport från ett mer än tioårigt projekt – den som är speciellt intresserad av olika enskildheter hänvisas till själva skrifterna med vidare referenser. Låt mig bara understryka att Noreens och andra tidigare auktoritetens uppgifter visat sig diskutabla eller rentav felaktiga på åtskilliga punkter. Jag skulle emellertid nu vilja fortsätta med att anlägga ett mer principiellt perspektiv på lexikografihistorien. Till att börja med kan man fråga sig vad en kartläggning av lexikografins historia skall tjäna till.

Man kan naturligtvis alltid svara att ett historiskt förlopp i sig säkert kan vara intressant att följa, men många nöjer sig inte med det svaret. Det är antagligen fler som accepterar att man vill fylla på det idé- och lärdomshistoriska vetandet i allmänhet med lexikografins utveckling i synnerhet. Vidare brukar specialister på språkhistoria föra en ojämn kamp med bristfälligt källmaterial, och de välkomnar naturligtvis kvalificerade bedömningar av äldre ordböckers tillförlitlighet som språkhistoriska källor. Men även den lexikografiska disciplinens egen verksamhet kan dra nytta av lexikografihistorien. Vi har vant oss vid att finna vissa typer av uppgifter i våra ordböcker, medan annan, logiskt lika möjlig information saknas. Urvalet beror till stor del på den tradition som växt fram, och kunskap om denna hjälper oss således att förstå "the state of the art". När man, som nu för tiden, dessutom söker nya vägar inom lexikografarbetet, kan eventuellt

ett studium av lexikografins pionjärer paradoxalt nog bidra till förnyelse. Exempelvis lanserade Carl Jonas Love Almqvist såsom företrädare för den enspråkiga lexikografien en del idéer som fortfarande uppfattas som fräscha lösningar, som ännu inte vunnit allmänt insteg i våra ordböcker.

Lyckligtvis för nordisk lexikografi är både Norden och orden numera i ganska så god ordning, bland annat tack vare en stark lexikografisk tradition. Vi kan då för ett ögonblick t.o.m. låta "lexikografisk tradition" åsyfta inte bara själva verksamheten generellt utan också det mer specifika 'lexikografisk beskrivningsteknik'. Det är förvisso sant att man för de nordiska språkens del sedan länge bedriver organiserad lexikografisk verksamhet. Detta har så småningom lett till ett mer i detalj utvalt och systematiserat ordförråd, och man har också utvecklat väl inarbetade tekniker för grammatisk och annan (t.ex. stilistisk) beskrivning av detta ordförråd. Det nyss beskrivna projektet syftade just till att ge en bild av hur det svenska språket efterhand fångats upp av lexikograferna, hur ordförrådet samlats, etablerats och ordnats till en ordmängd möjlig att redovisa, definiera, klassificera och bestämma i olika avseenden. Det är denna process som Einar Haugen kallar ett språks *lexisering* (Haugen 1987:60, 64).¹ I flera avseenden verkar utvecklingen ha förlöpt på ett jämförbart sätt också i de andra nordiska länderna, vilket framgår av exempelvis rapporterna i *LexicoNordica* 7.

Lexiseringen är enligt Haugen en aspekt av ett språks kodifieringsprocess, som man kan säga inleds med utvecklandet av ett skriftspråk (grafisering) och formulerandet av de grammatiska reglerna (grammatisering). Varje fas beskriver ett mödosamt och problematiskt förlopp, som man har svårt att föreställa sig i hela dess vidd när allting väl fallit på plats. Idag tar vi den välutvecklade lexikografien för given. Detta gäller då särskilt lexikografiska specialister, men det är nog – i olika utsträckning – en

¹ Haugen använder i sin engelska text termen "lexication", vilket i Dag Gundersens norska översättning blir "leksisering" (Haugen 1990:50, 54). I språkdiskussionen i Sverige har man egentligen inte förrän alldeles nyligen urskilt "grammatisering" och "lexisering" som särskilda aspekter av språkets kodifieringsprocess (se vidare Hannesdóttir 2000).

ganska utbredd attityd, särskilt bland folk som arbetar professionellt med språk. Det har inte alltid funnits skäl till en sådan inställning. Man kan lätt konstatera att lexikografi som akademisk disciplin vid våra universitet stabiliserats märkbart bara de senaste tio–tjugo åren, åtminstone ämnesmässigt (jfr Gundersen 1992). Det är alltså i stort sett under den tid som det organiserade nordiska lexikografiska samarbetet ägt bestånd, senast manifesterat i tillkomsten av Nordisk forening for leksikografi. I ett något längre perspektiv har det hänt oerhört mycket på några få decennier, och går vi bara 100–150 år tillbaka hamnar vi i rena pionjärtiden. De närmaste ca 400 åren dessförinnan rymmer den lexikografiska förhistorien.

Kodifieringsprocessen är givetvis en väsentlig del av ett språks historia. I traditionell språkhistorisk beskrivning har man inte alltid tillräckligt noga skilt mellan det talade språkets historia och det skrivna språkets historia. Givetvis finns det ett nära samband mellan dessa, men distinktionen måste principiellt upprätthållas. Det är först när ett språk regleras i sin skriftliga form som det föreligger en förutsättning för att ett standardspråk skall utvecklas. Lexikografihistorien får företrädesvis räknas som en del av det skrivna språkets historia. Det har vidare blivit allt vanligare inom språkhistorisk beskrivning att göra en distinktion mellan inre och yttre språkhistoria. Med *inre* språkhistoria menas därvid själva språkssystemets utveckling, medan den *yttre* språkhistorien tar sikte på förändringarna i de externa villkor som kan gälla för språkets förändring. Det kan vara svårt att konsekvent ta ställning till om ett fenomen hör till den yttre eller den inre språkhistorien. Så vetter exempelvis förändringar i språkbruket och förutsättningarna för olika texttypers uppbyggnad och användning åt båda hållen. Även lexikografihistoria visar denna dubbelhet; en lexikografihistorisk studie kan bidra till såväl den yttre som den inre språkhistorien.

En lexikografikonferens idag präglas av teori- och metodmedvetenhet. I takt med att lexikografen utvecklats till en självständig, vital akademisk disciplin, har den interna metod- och teordiskussionen intensifierats, och en genomtänkt, egen terminologi etablerats (se fr.a. NLO 1997). Den lexikaliska beskrivningen

som en del av den totala språkbeskrivningen, helst på grundval av genomtänkta teoretiska modeller, har också blivit en viktig angelägenhet. Detta självmedvetande skiljer alltså dagens lexikografi från bara obetydligt äldre verksamhet på området, som inte utmärktes av explicit teoretiserande i någon större utsträckning. Att idag åter konfronteras med exempelvis Ali Al-Kasimis beskrivning från 1977 av förhållandet mellan språkvetenskapen och lexikografin är mycket tankeväckande. Man kan sålunda notera en viktig brytpunkt i den tradition, vars utveckling det är min uppgift att här skissera. Då skall man förstås märka, att frånvaron av explicit teoridiskussion inte behöver betyda teorilöshet i arbetet. Därför blir kartläggandet av den (vanligen implicita) teoretiska basen för arbetet under olika tider en viktig del även av den historiska analysen.

Ladislav Zgusta har i olika sammanhang presenterat en typologi över ordböcker med hänsyn till deras inflytande över standardformen av ett språk (sammanfattad i t.ex. Zgusta 1992:70ff.). Han talar om (1) "standard-creating dictionaries" med underavdelningarna (1a) "new standard languages", (1b) "revived languages", (1c) "varieties raised to standards"; vidare (2) "modernizing dictionaries"; (3) "antiquating (or archaizing) dictionaries"; (4) "standard-descriptive dictionaries". Ordböcker som inte är standardpåverkande är vanligen de som har främst pedagogiska syften. Snarast i en annan dimension kan ytterligare en viktig faktor urskiljas: ideologi i vid eller inskränkt mening. Någon form av ideologi kan naturligtvis utläsas ur de flesta texter: i vid mening som den enskildes eller sociala grupperns reaktion på den allmänna tidsandan, i form av vanligen implicita och osystematiska attityder, åsikter och reaktioner, eller i mer inskränkt mening som uttryck för explicit och systematisk tankebyggnad.

En typologi med dessa komponenter hjälper oss att urskilja vissa funktioner som den svenska lexikografin har haft under olika perioder. Dessa funktioner är olika starkt framträdande vid olika tidpunkter. De avlöser delvis varandra och bildar så till vida tillsammans ett historiskt förlopp, men när de väl etablerats kan

de uppträda sida vid sida, med växlande tyngd. Låt oss begrunda de viktigaste.

(1) *Lexikografarbetet inom latintraditionen* är grundläggande i Sverige liksom för övrigt inom Västerlandets lexikografihistoria. Latinets centrala ställning som gemensamt överstatligt kommunikationsmedel under långa tider, och därtill spritt över stora områden, ger det en särställning i de flesta sammanhang. Latinet har emellertid under större delen av sin långa historia inte varit modersmål för flertalet användare, utan det har varit ett inlärt språk. Även om det fyllt mångahanda praktiska funktioner har det ändå stått den lärda världen särskilt nära. Detta gäller inte minst studiet av metafysiken. Härigenom har exempelvis bibelstudiet tidvis inlemmats i latinstudiet; det har sidoställts med studiet av de latinska auktorerna, såväl de klassiska som de senare. Latinstudiet har varit en nödvändighet, med tyngdpunkten lagd på pedagogik och bildning övergående i lärdom. Listningar av ord i olika former, från enkla gloslistor till långa bibelkonkordanser, har varit integrerande delar av denna tradition. Uppkomsten av lexikografi i någon mening är överallt i västvärlden intimt förknippad med latintraditionen.

(2) Om förtrogenhet med latintraditionen länge var en nödvändighet för ett mer avancerat socialt liv, var *kunskap i andra främmande språk* – de ”moderna” språken, som vi brukar säga nu för tiden – snarast förenad med praktisk nytta. Det har naturligtvis alltid förekommit möten mellan olika språkvarieteter, ibland hos en och samma språkbrukare (dvs. hos två- eller flerspråkiga individer), men efterhand har mer systematiskt behov av kunskaper i främmande (standardiserade) språk uppstått, varvid ordkunskap är en viktig del. När grammatiska framställningar över enskilda språk börjar ta form, ingår vanligen långa listningar av ord, som oftast är kategoriserade på något särskilt sätt, och som skall tjäna som exempel på grammatiska egenskaper eller beteenden som dessa ord gemensamt uppvisar. När sådana ordlistor frigörs från de grammatiska strukturbeskrivningarna får de karaktären av ordböcker. I själva verket hör många av de äldsta

påträffade listningarna av lexikografisk natur hemma i det här sammanhanget.

(3) Språk ingår ofta i staters grundläggande uppsättning av betydelsefulla symboler. Staters autonomi markeras ytterligare genom valet av gemensamma tecken, t.ex. speciellt avpassade lagar som stipulerar statsskicket, en flagga, en nationalsång (i nyare tid) etc. Hit hör som sagt också vanligen ett eller flera preciserade språk. Som ett extremt exempel kan Frankrike anföras, som bara för några år sedan skrev in trikoloren, marseljäsen och det franska språket i grundlagens fundamentala stadganden. Härigenom fylls språket med nationella symbolvärden, och språket ägnas en medveten planering parallellt med att nationsbygget i stort förs framåt enligt en likaså medveten plan. När det gäller *språkplanering* i denna mening rör det sig om grader på en skala. Den kan skärpas till utpräglad ideologiska eller politiska dimensioner, såsom då de patriotiska strömningarna på 1600-talet i Sverige förde upp den s.k. göticismen som ledande idé. I ordböckernas värld kan det bli fråga om att lansera ord och uttryck med viss prägel som ersättning eller komplement till det spontant etablerade ordförrådet.

(4) Allmän *språknormering*, som en aspekt av språkets standardisering eller upprätthållande av språkets etablerade status, brukar vara mindre spektakulär. I ett språksamhälle är det givetvis praktiskt om det gemensamma språket fungerar med så lite gnissel som möjligt. Ett sätt att säkerställa en sådan situation är att reducera språkliga olikheter så långt möjligt genom att främja vissa varianter på andras bekostnad. Det brukar sägas att varje ordbok som får spridning har normerande effekt, oavsett om detta varit ett uttalat syfte eller ej. Som en särskild form av språknormering får man betrakta terminologiarbete.

(5) En ordbok kan möjligen också fungera som en ren *språkbeskrivning*, även om det är ovanligt i praktiken (bl.a. med hänsyn till vad som nyss påpekades om att existerande ordböcker lätt får normerande effekt). Moderna ordböcker uppges trots allt ofta ha som primärt syfte att objektivt beskriva ett visst språks ordförråd. Det ändamålsenliga i att medvetet utforma ordböcker avsedda för praktiskt bruk så att de även fungerar som språkmodeller har jag

diskuterat i ett annat sammanhang (Ralph 1995). Frågan behandlas i allmänna termer av Harras (1989).

De angivna funktionerna kan säkerligen kompletteras med andra liknande. Vissa av dem är nära relaterade till varandra, men det kan vara lämpligt att hålla isär dem, när ordböcker beaktas i det historiska perspektivet. Som redan påpekats kan också olika funktioner urskiljas i kombination med varandra.

Lexikografins utveckling som en del av språkvetenskapens historia

Eftersom lexikografen hör hemma inom språkvetenskapen, måste man för att rätt bedöma lexikografihistorien ta hänsyn till språkvetenskapens utveckling i stort. Även om inte de frågor som dominerar den specialiserade lexikografiska debatten idag är alldeles desamma som de som sysselsätter språkvetenskapen i allmänhet, finns det ändå en nära relation dem emellan. Så har det varit även under tidigare skeden, men från vår nutida utgångspunkt kanske vi inte i varje enskilt fall lika tydligt urskiljer parallelliteten mellan äldre lexikografiska arbetens utformning och den samtidigt bedrivna lingvistik. Det är således en viktig uppgift i det lexikografihistoriska perspektivet att fastställa ordböckernas relation till samtida språkvetenskap.

Inom språkvetenskapen räknar man med ett närmast förvetenskapligt stadium fram till slutet av 1700-talet (Robins 1979: 133f.). Länge dominerades språkdebatten av *urspråksproblematiken*. Språksynen var given genom Bibelns berättelser om Babels förstöring och den påföljande språkförbistringen. En fråga som debatterades i anslutning till denna grundsyn var om hebreiskan var identisk med urspråket (dvs. det språk som Gud använde då han talade med Adam) eller om hebreiskan senare utvecklats ur ett äldre språk. Som en följd av resonemanget ville man igenkänna hebreiska ord i andra språks ordförråd, mer eller mindre vanställda. Enskilda språks förhållande till hebreiskan ansågs kunna specificeras genom graden av överensstämmelse. Synsättet motiverade sålunda den vanliga ordboksuppgiften –

oavsett språk – om hur motsvarigheten på hebreiska till en given form lyder. Man får helt enkelt betrakta detta som etymologisk information. En annan fråga gällde möjligheten att vissa folk tidigt hade sökt sig egna vägar, så att dessa undgått språkförbistringen och deras språk därmed stod i ett ursprungligare förhållande till urspråket än de flesta andra, nämligen alla de som efter förbistringen successivt hade utvecklats vidare.

Denna spekulatio kring urspråket och enskilda språks förhållande till detta gav upphov till eviga *språkjämförelser*, som kan verka ometodiska, men som ofta har just hebreiskan eller ett annat givet språk, som ansetts mera ursprungligt än andra, som referensram. Språkjämförelsen sofistikerades efterhand, och det är i själva verket denna grundläggande metod som slutligen leder fram till epokgörande upptäckter, såsom den germanska ljudskridningen. Det avgörande tillkommande momentet består egentligen endast i den explicita formuleringen av *hypotesen om genetisk språksläktskap*, sådan den möter oss mot slutet av 1700-talet och kring 1800. (Se vidare t.ex. Agrell 1955.)

Just i samband med svensk lexikografihistoria kan det vara värt att notera, att Johan Ihre bland annat med sina lexikografiska arbeten intar en särställning mellan de senare företrädarna för den äldre språkspekulationen och de tidigaste representanterna för den mera strikt vetenskapliga komparistiken. Ihre har ibland, framför allt av svenskar, betraktats som en föregångare till Rask och Grimm. Hans *Glossarium Suiogothicum* (1769) är en säriling i den svenska ordboksproduktionen, en stor foliant sprängfylld av filologiskt vetande. Ihres syfte är att sätta in den samtida svenskan i ett språkligt sammanhang. Han går bakåt i tiden, över fornsvenskan och isländskan, vidare till anglosaxiskan och gotiskan för att slutligen hamna i keltiskan, latinet och grekiskan. Metoden är systematisk, helt annorlunda än det tidigare mer eller mindre slumpmässiga etymologiserandet.

Även Ihres ordbok är emellertid främst etymologisk; den är avsedd att ge en bild av det svenska ordförrådets ursprung och position inom den europeiska språkfamiljen, om vars inbördes släktskapsförhållanden Ihre har en ganska klar uppfattning. Vad som skiljer honom från de något senare banbrytarna inom den

jämförande språkforskningen är egentligen endast en explicit formulerad släktskapsteori. Intressant nog påpekar han ändå persiskans likhet med de europeiska språken, och detta ett par decennier före Sir William Jones berömda inplacering av sanskrit i den indoeuropeiska familjegemenskapen. Ihres klara blick för släktskapsförhållandena tycks emellertid ha skärpts av Erik Benzelius föregående insats. Från denne övertog Ihre mängder av arbetsmaterial. Det bestående värdet med Ihres lexikografiska arbete har väl annars varit de långa förteckningar av systematiserade iakttagelser om ljudmotsvarigheter i en lång rad språk som Rask och Grimm säkerligen utnyttjade senare. Ihre fick egentligen ingen efterföljare i Sverige. Hans ordbok var länge, trots många brister, den oöverträffade källan till information om svenska ords ursprung, men någon direkt betydelse för den senare svenska lexikografin har den knappast haft. Först på 1900-talet utkom en verklig etymologisk ordbok för svenskan (Hellquist 1922). Då hade det språkvetenskapliga klimatet ändrats radikalt.

En konsekvens av allt jämförande är fokuseringen på språkens *ordförråd*, endast indirekt på ords ljudlikheter, varvid man i praktiken normalt är omedveten om den grundläggande skillnaden mellan bokstäver och ljud. En hel del tidiga ordböcker har uppenbarligen som åtminstone sekundärt syfte att tjäna som underlag vid språkjämförelser. Endast undantagsvis läggs språkens systematiska morfologiska likheter i övrigt till grund för jämförelserna. Ett undantag utgör den finsk-ugriska språkforskningen, där en del avancerade jämförelser av hela språkssystemet genomförs tidigt. Normalt ligger tonvikten annars vid ordens fonetiska eller fonologiska egenskaper, såsom redan framhållits. Ett morfologiskt betraktelsesätt i vår mening förekommer egentligen inte – alltsedan den grekiska grammatiken är ju "etymologia" den sammanhållande termen för språkets formella sida med särskild hänsyn till härledningsaspekten (där distinktionen synkroni–diakroni inte medvetet iaktas i den äldre lingvistik).

Språkvetenskapen som helhet är i äldre tid ofta inriktad på att bidra till ett nationalspråks stabilisering. Ibland förutsätter man också att det enskilda språket kan uppvisa ett antal grundläggande karakteristika som bör tas till vara vid språkets regle-

ring. Med en lång urspråksdebatt bakom sig inom språkvetenskapen blir man på ett naturligt sätt benägen att hävda särskild ålderdomlighet för det egna språket, om den allmänna tidsandan är patriotiskt laddad. Då anlägger man också gärna en grundläggande *normativ* syn på språket, och normen är *konservativ* eller rentav *rekonstruktiv*. Följande citat från Johan Erik Rydqvist ([1849] 1863:7) är typiskt för sin tid:

Men den historiska språkforskningens åliggande är, icke blott att tyda det förflutna såsom sådant, utan också att ur det förflutna förklara det närvarande, uppställa språkets genomgående lagar: visa vägen och sättet, hvarpå det nu bestående uppkommit: hvad deruti är ren och naturenlig utveckling eller missbildning: hvad af det missbildade fastvuxit med det äkta, ursprungliga, eller hvad som blott löst fladdrar på ytan, och utan fara och utan skada kan afsöndras. [- - -] Under vissa tidevarf, så länge folken stå naturen närmare, äro de ställda under hennes omedelbara ledning, och verka liksom med hennes magt. Språk-instinkten är då friskare, lifligare, renare. Men med en framskriden odling förlorar naturdriften något af sin verksamhet. Odlingen måste då, med sina egna medel, återställa det förlorade: vetenskapen och konsten måste hela såren, som de sjelfve slagit. Hvad förr var blott dunkel drift, skall derföre bringas till medvetande. Först sedan man kommit till klar uppfattning af sitt modersmåls sanna art och väsende, kan man med insigt, sans och smak verka för dess förnyring och tillväxt. Språkforskaren åligger, ej mindre att gå medlande och jänkande emellan, än att sjelf träda i spetsen både för rörelsen och återhållet, på en gång väcka slumrande anlag och välbetänt använda de redan utvecklade. Mer än till en viss grad skall det icke lyckas honom. Det är likväl hans pligt, att ega det stora till ögonmärke.

Såväl grammatiken som språkhistorien står således primärt i *språkvårdens* tjänst.

Språket är varken nu eller i äldre tider bara analysobjekt utan i första hand medel. Såväl de förmedlade åsikterna och idéerna som de språkliga uttrycksmedel som väljs för att överföra dem varierar. Mediet, dvs. språket, är också utsatt för växlande ideal som gör sig gällande i det här sammanhanget. Allt detta måste också hållas i minnet då äldre ordböcker undersöks. Under större delen av den tid som lexikografihistorien spänner över, åtminstone fram till början av 1800-talet, leddes de lärda i sin verksamhet av ett grundläggande ideal, *eloquentia*. Detta betydde långt

mer än vad den direkta översättningen 'värtalighet' ger vid handen. Språket uppfattades som en av kulturens eller rentav samhällets viktigaste förutsättningar och skulle därför helst behärskas till fulländning. Bland skolämnena och vetenskaperna blev följaktligen *artes dicendi*, dvs. grammatiken, dialektiken (eller logiken) och retoriken, fundamentala. Kurt Johannesson sammanfattar den rådande språksynen så här (1982:59):

Grammatiken påvisar den ordning, som måste existera mellan orden och deras skilda former, för att man därmed skall kunna skapa meningsfulla språkliga uttryck. Dialektiken söker förena denna ordens inneboende ordning med en annan, den rationella ordning bland tillvarons fenomen som det mänskliga förnuftet genom bestämda operationer kan återfinna eller upprätta. Retoriken slutligen visar hur själva kommunikationsprocesserna följer vissa lagar och mönster, som ger människan möjlighet att via språket nå och påverka skilda mottagare på skilda sätt. Här förbinds språket därför med samhällets egen ordning. När dessa tre konster förenas, betraktas språket samtidigt ur tre perspektiv: dess meningsfullhet, dess halt av sanning och slutligen dess effektivitet som individuellt kommunikationsmedel och socialt instrument.

Men *eloquentia* förblir inte ett statiskt begrepp. Dess olika komponenter betonas olika starkt under olika perioder, och även varje komponent kan skifta karaktär. Exempelvis har retorikens uppgift anpassats till olika tidsideal, utan att detta inverkat på den retoriska tekniken och arsenalen – men däremot på utnyttjandet av dessa. Under medeltiden har retoriken snarast en ordnande funktion; den skolastiska utläggningen är tidstypisk. Under renessansen blir retorikens uppgift mer att tolka och tillrättalägga, dvs. den får en övertygande funktion. Så småningom ställs retoriken alltmer i det sublimas tjänst, så att dess funktion blir att sammanlänka den sinnliga världen med en andligare värld. Så småningom – under nyare tiden – blir retorikens funktion alltmer att tillföra ren prydnad.

Motsvarande tendenser kan iakttas inom exempelvis diktningen respektive historieskrivningen, där retorikens regler ofta återspeglas i valet av uttrycksform. Den företrädesvis episka diktningen (bl.a. i historieskrivningens tjänst) dominerar under medeltiden, medan lärodikten och den lyriska betraktelsen så småningom vinner terräng, varefter formen betonas alltmer och

dikten som estetik tar över. Inom en texttyp som historieskrivningen är annalistisk, diariet och ämbetsmannalängder samt enkelt krönikeberättande länge allenarådande, medan mera moraliserande exemplar och rentav elaborerade allegorier efterhand ströms in. Med renässansen favoriseras den propagandistiska historieskrivningen som skulle tjäna politiska syften, gärna till den begynnande nationalstatens fromma.¹ Med upplysningstiden utvecklas kriterier för en mer rationell, vetenskaplig historieskrivning, samtidigt som man försöker uppställa lagar för kulturhistoriens förlopp och tilldelar historieskrivningen en förutsägande kraft.

Det är i en växlande *idéhistorisk rymd* med sådana inslag som här beskrivits som lexicografen tar form. Ordboksförfattarnas bildning och utbildning genomsyras av ideal av den typ som exemplifierats. Det måste man hålla i minnet även vid analysen av lexicografins utveckling.

Svensk lexicografihistoria

Här följer nu i enlighet med uppdraget en kortfattad redogörelse för den svenska lexicografihistoriens förlopp. I en översikt över framväxten av den lexicografiska traditionen i Sverige kan det vara naturligt att inledningsvis fråga sig vilken som är den första svenska ordboken. Även om frågan är legitim, är det lättare att formulera frågan än att ge något klart, entydigt och enkelt svar. Låt oss rådfråga traditionen. "Först i början av 1700-talet erhålla vi en något så när fullständig ordbok, som betecknar ett framsteg utöfver Lincopensens index, i och genom ärkebiskop HAQVIN SPEGELS (d. 1714) *Glossarium-Sveo-Gothicum Eller Svensk-Ordabook*, Lund 1712, där de svenska orden äro öfversatta till latin, stundom äfven till andra språk, och som innehåller strödda etymologiska anmärkningar." Orden är Adolf Noreens, när han i

¹ Det brukar hävdas att nationalstaten är ett fenomen som egentligen uppstår först på 1800-talet, som en följd av franska revolutionen. Det är naturligtvis en definitionsfråga. I vissa avseenden visar exempelvis det svenska riket i sin opposition mot Danmark tidigt upp nationalstatsdrag.

första delen av *Vårt språk* går igenom den nysvenska språkforskningens historia (Noreen 1903:189). Det är tydligen på hans omdöme andra påståenden går tillbaka, direkt eller indirekt, om att Spegels *Glossarium* är den första svenska ordboken. ”Som språkvetenskapsman var Spiegel den förste, som utgav ett svenskt lexikon: ’Glossarium — Sveo-Gothicum eller Swensk-Ordabook’ 1712”, meddelar exempelvis Jan Agrell i sin utmärkta sammanfattning av den äldre språkjämförelsens allmänna och svenska historia fram till 1827 (Agrell 1955:129).

Annars skulle man kunna föra fram andra kandidater. Lincopensens index, som Noreen nämner i det citerade stycket, avser en svensk ordsamling principiellt ordnad alfabetiskt. ”Lincopensen” eller ”Lexicon lincopense” är det gängse smeknamnet på *Dictionarium Latino-Sveco-Germanicum*, som påbörjades av Nicolaus Nicolai Grubb, färdigställdes och publicerades år 1640 av hans efterträdare i ämbetet (och i äkta sängen), Jonas Petri Gothus, så småningom biskop i Linköping. Ordboken som sådan är en märklig skapelse, en mäktig foliant, till synes sprungen direkt ur Zeus huvud, utan några egentliga föregångare inom landet. Det rör sig emellertid om en gren på det livaktiga latinska lexikonträdet, som har sina rötter djupt i den kontinentala myllan. Monica Johansson har i sin avhandling (1997:120ff.) övertygande visat att den viktigaste förlagan är *Lexicon Trilingve*, som kom ut i Strasbourg 1587.

Till denna latin-svenska ordbok fogades sålunda ett svenskt ordindex (och dessutom ett tyskt), som är den första längre svenska ordsamlingen (192 foliospalter), av allt att döma utförd av Jonas Petri Gothus själv. Indexet har senare återanvänts i olika sammanhang, framför allt i olika upplagor av Comenius *Janua Lingvarum* i svensk översättning, den första ombesörjd 1640 av Ericus Schroderus men redan året därpå publicerad med ”Register på alla the Swenske Ord”, som också detta tycks vara Schroderus verk. Från och med upplagan 1642 innehåller *Janua Lingvarum* Lincopensens index, nu kallat *Index svecicus secundus* (se vidare Johansson 1997, särsk. s. 369ff.).

Eventuellt skulle man kunna känna sig frestad att utse ett ganska exakt hundra år äldre arbete av lexikalisk natur till första

svenska ordbok: *Variarum rerum vocabula cum sueca interpretatione*, som publicerades i Stockholm 1538. Det skulle kunna finnas olika skäl till en sådan upphöjelse. För det första är *Variarum rerum vocabula* det första lexikografiska arbete som trycks i Sverige, dessutom innehåller det svenska, och vidare tar det delvis upp ord av en typ som sällan förekommit i texter dessförinnan och inte förrän långt senare. Men för att återigen anknyta till Noreens uppfattning: ”Detta anonyma arbete, väsentligen en öfversättning från tyskan, är dock icke en produkt af svenskt, utan af latinskt språkstudium, utgörande en efter sakliga kategorier ordnad latinsk glosbok med mot de latinska glosorna svarande svensk öfversättning, således indirekt en liten nysvensk ordbok med realuppställning” (Noreen 1903:184). Här kan väl också tilläggas att bakgrunden till detta lexikografiska förstlingsarbete inte är restlöst klarlagd, men att flera som yttrat sig velat förknippa det med någon av de svenska reformatörerna, i första hand någon av bröderna Laurentius eller Olaus Petri. Einar Haugen satsar särskilt på Olaus och framhåller som en möjlig parallell, att den första liknande vokabelsamlingen i Danmark, *Vocabularium ad usum dacorum* (1510), brukar tillskrivas den danske reformatorn och bibelöversättaren Christiern Pedersen (Haugen 1986:100). I det sammanhanget kan det förtjäna att påpekas att den svenska *Variarum rerum vocabula*, förutom att den återuppstod i två nya upplagor och sammanlagt ett tiotal nytryck till in på 1700-talet, också lades till grund för en dansk upplaga 1576: *Vocabulorum variorum expositio atqve collectio ex lingua svetica*.

Går vi ytterligare ett steg tillbaka i tiden, till 1400-talets senmedeltid, kan vi konstatera att vi där finner det första kända lexikografiska arbetet tillkommet på svensk mark. Ett glossarium med beteckningen Codex Upsaliensis C 20 föreligger i handskrift från 1470-talet, därtill ett troligen äldre fragment, som kan härröra från en förlaga; det anses nämligen säkerställt att C 20 är en avskrift av ett äldre svenskt arbete. C 20 anses vara en lätt bearbetning – eller snarast en ganska trogen kopia – av Johannes Balbus de Januas *Lexicon Catholicon*, som färdigställdes år 1286 och varav två exemplar anses ha införts i Sverige under

tidigt 1400-tal. Den svenska texten kan ha kommit till i birgittinsk klostermiljö, och man har gissat på Jöns Budde, flitig översättare i Vadstena och Nådendal, som den som försvenskat lexikonet. Lars Wollin, som senast undersökt glossaret, lämnar frågan om upphovsmannen öppen (Wollin 1989).

Om vi ansluter oss till Adolf Noreens argumentation diskvalificeras såväl det handskrivna glossaret C 20 som *Variarum rerum vocabula* och den därnäst följande regelrätta latinordboken med svensk uttolkning, *Lexicon lincopense*, som första svenska ordbok. Kvar står den ännu icke nämnda *Synonymorum libellvs*, som utgavs av Elaus Petri Helsingius år 1587. Dess betydelse verkar klart underskattad i svensk lexikografihistoria.

Synonymorum libellvs återgår förvisso på utländska förlagor, liksom alla de tidigaste lexikografiska arbetena tillkomna i Sverige. Man har pekat på Johannes Serranus lågtyska ordbok med samma namn, tryckt i Nürnberg 1567. Denna utgår i sin tur från holländaren Pelegromius *Synonymorum silva* (1546). Men Helsingius presterar trots allt den första lexikografiska framställningen någonsin som har svenska som källspråk. Det är sant att den mer eller mindre kalkerar en utländsk förlaga, men det finns faktiskt svenska uppslagsord hos Helsingius som inte kan återföras till någon av de allmänt erkända källorna. Dessutom förses de svenska uppslagsorden med såväl latinska som grekiska ekvivalenter, och boken användes länge i undervisningen i grekiska (Lindroth 1975:271). Det framstår som märkligt att boken, låt vara ganska anspråkslös, så totalt negligerats av forskningen.

Helsingius ordbok kan, liksom de andra här behandlade, med lite god vilja föras till latintraditionen. Låt oss hastigt bara följa detta spår ytterligare framåt i tiden. I och med *Lexicon lincopense* etableras alltså en av de två latinbaserade traditioner som alla senare latinordböcker kan återföras på. Den andra, som så småningom utkonkurrerar Lincopenstraditionen, startar med Petrus Schenbergs *Lexicon latino-svecanum*, som utkom 1739. Denna ordbok är i sammanhanget särskilt intressant, eftersom Schenberg också presenterar en *Swensk Ordabok, ther hvart och ett Swenskt ord och ordalag til thes skrifart, på Latin gifwes och vtydes*. För denna svensk-latinska del har Schenberg excer-

perat Jesper Swedbergs handskrivna, aldrig publicerade svenska ordbok, som Lars Holm studerat (Holm 1986). Visserligen tillkommer en del ytterligare framstående lexikografiska arbeten inom den latinska traditionen, och somliga bidrar rentav, som Anna Hannesdóttir visat (Hannesdóttir 1998), till det lexikografiska raffinemanget, men efter Schenberg är det egentligen inga brott i traditionen fram till Cavallin (1871 och 1875–76) och våra dagars svenska latinlexikon. Därmed lämnar vi latintraditionen.

Ytterligare ett arbete har utpekats som vår första svenska ordbok, nämligen av dess utgivare Bengt Hesselman: Ericus Schroderus Upsaliensis "Dictionarium quadrilingue Svedicum Germanicum Latinum Græcum". Hesselman motiverar sin ståndpunkt på följande sätt: "Dictionarium quadrilingue, som måste ha tillkommit på 1630-talet, är som titeln anger ett fyrspråkslexikon, med de svenska orden i första spalten, därefter tyska, latin och grekiska. Det är alltså i första rummet ett svenskt lexikon och utgör i själva verket det första avslutade ordboksarbete i Sverige, för vilket huvudintresset har varit ett så vidt möjligt fullständigt insamlande av det i bruk varande svenska ordförrådet" (Hesselman 1929:VI). Detta arbete trycktes aldrig och har därför inte haft något inflytande på den svenska ordbokstraditionen. Detta hindrar inte att boken är ett intressant vittnesbörd om sin upphovsmans lexikografiska förmåga.

Däremot utkom verkligen av samme författare år 1637 ett *Lexicon latino-scondicum, Latinum, Svecicum, Germanicum & Venedicum seu Finnonicum*, som alltså likaledes innehåller fyra språk: latin-svenska-tyska-finska; inte med svenskan först, men med *finskan* som ett av de fyra språken. Egentligen är detta inte så förvånansvärt, eftersom Finland utgjorde den östra rikshalvan. Den senare så seglivade myten om Sveriges enspråkighet hade ännu inte fått fotfäste inom landet.

Sådana flerspråkiga sammanställningar är långt vanligare i äldre tid än senare (se t.ex. Noreen 1903 och Hannesdóttir 1987). De olika två- och flerspråkiga ordböckerna värderas inte särskilt högt av Noreen. Under beteckningen "praktiska hjälpreddor, bland hvilka visserligen några mycket värdefulla, för öfversättning till främmande språk" (Noreen 1903:209), sorterar han

in Petrus Fiellströms *Dictionarium sueco-lapponicum* (1738), Olof Linds *Teutsch-Schwedisches und Schwedisch-Teutsches Dictionarium* (1738, utökad uppl. 1749), Schenberg's nämnda latinordbok (1739, ny uppl. 1747), Jacob Serenius *Dictionarium Suethico-Anglo-Latinum* (1741), Levin Möllers *Nouveau dictionnaire françois-svedois et svedois-françois* (1745, ny uppl. 1755), Daniel Juslenius *Finsk Orda-Boks Försök* (1745), med ett register på svenska, Dähnerts *Liber memorialis germanico-latino-svecicus* (1746, ny uppl. 1775) samt samme författares *Kurzgefasstes Deutsches und Schwedisches Hand-Lexicon* (1784).

Andra deltagare i det ovannämnda lexikografihistoriska projektet har noggrant beskrivit de flesta av dessa ordböcker och visat på vad sätt de kan sägas ha bidragit till utvecklingen av den svenska lexikografiska traditionen. Anna Hannesdóttir och Lena Rogström kommer också in på det i sina bidrag nedan. Framför allt kan man kanske lägga märke till vilket spektrum av språk som finns representerat i dessa ordböcker, ett intryck som förstärks om man gör en fullständig genomgång.

Med detta tänkte jag ändå lämna även de tvåspråkiga ordböckerna och övergå till att konstatera, att Noreen med rätta ger Abraham Sahlstedt en särskild rangplats i lexikografihistorien. Efter åtskilliga lexikografiska och grammatiska förarbeten av växlande omfattning och efter mängder med förvecklingar utkom 1773 hans epokgörande *Swensk Ordbok Med Latinsk Uttolkning, På Kongl. Maj:ts allernådigste Befallning Författad*. Ibland har man betraktat denna ordbok som ett svensk-latinskt lexikon, vilket är fel. I allt väsentligt är det en ganska uttömmande svensk ordbok med latin som metaspråk för de semantiska specifikationerna. Dessutom står ordboken i ett systematiskt och komplementärt förhållande till Sahlstedts grammatiska utredningar på annan plats. I vilken utsträckning Sahlstedt utnyttjat Samuel Schultzes utgivna manuskript – som han fick tillgång till och som äger stora lexikografiska förtjänster, såsom förre redaktören vid Svenska Akademiens ordbok, Sture Hast, visat (Hast 1990) – går väl inte att avgöra. Själv kom Sahlstedt under alla omständigheter – eller rättare sagt hans ordbok – att

bli ett föredöme för många senare lexikografer (Hannesdóttir 1998, särsk. s. 238ff.).

Med Sahlstedt är vi egentligen framme vid den enspråkiga ordbokstraditionen, fullt utvecklad hos Anders Fredrik Dalin i mitten på 1800-talet (Hannesdóttir 1998, särsk. s. 462ff.). Denna senare utveckling har också belysts väl i tidigare arbeten. Jag hänvisar generellt till Anna Hannesdóttirs avhandling (1998) med de hänvisningar som ges där. Man kan säga att såväl de lexikografiska arbeten som tillkommit inom latintraditionen som de tvåspråkiga främst tjänar pedagogiska syften, om vi tänker på Zgustas typologi som återges ovan. Så till vida försvarar de sin plats även i pedagogikhistorien. Därtill kommer en del tvåspråkiga ordböcker efterhand att bidra till standardiseringen av svenskan, en uppgift som senare överflyttas helt på de enspråkiga ordböckerna, varvid det snarast blir fråga om ett bibehållande och stärkande av standarden. Här skulle jag emellertid ännu en gång vilja återvända till den äldre ordbokstraditionen för att peka på några omständigheter, som torde vara betydelsefulla men som inte framhållits tillräckligt starkt i äldre översikter (t.ex. Noreen 1903). Därvid koncentreras intresset mer till den ideologiska snedbelysning som också antyds i typologin.

Den patriotiska lexikografen

När man undersöker Spegels ordbok från 1712 slås man i första hand av hur underlig den är, sedd med våra ögon. Den innehåller vitt skilda typer av artiklar, alltifrån vad vi nu uppfattar som helt vanliga ordboksartiklar till långa utredningar av närmast encyklopedisk karaktär. Till många ord fogas oändliga rader med ekvivalenter eller på annat sätt liknande ord hämtade från andra språk. Syftet med ordboken uppges vara att underlätta för de nya sydsvenskarna, som före Roskildefreden 1658 hade varit danskar, att läsa den heliga Skrift på svenska. Hur väl lämpad för denna uppgift den har varit är det svårt att avgöra; visst finns det ord ur Bibeln bland uppslagsorden, men inte alls så konsekvent listade som exempelvis i Jesper Swedbergs opublicerade ord-

boksmanus. Däremot finns det åtskilligt hämtat från dialekternas ordförråd och – framför allt – ålderdomliga ord och uttryck från de fornsvenska texterna samt antagligen för de flesta samtida svenskar tämligen obegripliga norröna ord.

På sätt och vis är sålunda Spegel, liksom så många av de första lexikograferna, ute i patriotiska ärenden. Ändå måste nog Spegels ordbok uppfattas som ett brott med en tidigare tradition. Han tar exempelvis uttryckligen avstånd från den form av högstämd patriotism som i svensk kulturhistoria brukar kallas *göticism*, och som hade varit rådande under den föregående perioden. Låt oss ett ögonblick fundera över denna tidsanda såsom den naturliga idéhistoriska kontexten för tidens lexikografiska prestationer.

”Sin ööverträffade höjdpunkt nådde göticismen i Rudbecks *Atlantica*”, skriver Sten Lindroth i sin likaledes ööverträffade framställning av svensk idé- och lärdomshistoria (Lindroth 1975: 284). Olof Rudbeck var egentligen läkare och naturforskare, från 1658 professor i medicin i Uppsala. Inom anatomin var han världsberömd, med den epokgörande upptäckten av lymfsystemet bland sina främsta bragder, men han förnyade också medicinundervisningen i allmänhet och var trägen inom de dagliga universitetsrutinerna. På äldre dagar blev han en framstående botanist och grundade tillsammans med sonen med samma namn en naturalhistorisk tradition, som betytt avsevärt mer för exempelvis Linné än man brukar uppmärksamma.

Även om Rudbeck således genom en fördomsfri hållning och öppen attityd till det mesta i världen och därtill med en stark tro på vetenskapliga experiment representerade en ny intellektuell era, så markerar han i sitt intresse för antikviteter och fornhistoria just en höjdpunkt i de göticistiska spekulationerna. Dessa kan vid ett ytligt betraktande verka helt galna och närmast genanta för en svensk idag. ”Atlantica är ett monument över stormaktstidens vilseförda patriotiska forskaranda, oroande, nästan skrämmande i sin förening av snille och vanvett”, för att än en gång citera Lindroth (1975:284).

Men det finns anledning att se närmare på den förkättrade svenska stormaktsgöticismen, både i allmänhet och såsom den

företrädde av Rudbeck i synnerhet. Spåren av den levde nämligen kvar länge, och den har haft en icke-trivial betydelse för lexikografin. Even Hovdhaugen har i en studie valt Rudbecks *Atlantica* och den svenska göticismen under stormaktstiden som exempel på hur forskares subjektiva idéer och det ideologiska klimat som råder i det samhälle som de är en del av generellt styr vår uppfattning om vad som kan anses vara en vetenskaplig förklaring (Hovdhaugen 1996). Rudbecks uppburna forskning, som vi nu uppfattar som fullständigt ovetenskapliga, vilda fantasier, låt vara skarpsinniga, illustrerar på ett slående sätt hur relativt begreppet "förklaring" är. Med risk för att falla under samma dom som den vi utfärdar över Rudbeck skall vi här se något närmare på hur han arbetade och hur de göticistiska luftsloppen byggdes upp.

Det är ganska symptomatiskt, men långt ifrån självklart, att Rudbeck skulle gripas av den snedvridna patriotism som var vida spridd i landets ledande kretsar under 1600-talets senare del. Han hade som sagt sedan länge en framskjuten position inom lärdomsetablissemangen, och han uppvisade utpräglade drag av mångkunnig renässansgestalt, men var länge alltså inte särskilt engagerad inom fornforskningen, såsom de något äldre renässansfigurerna Bureus och Stiernhielm hade varit. Det var först när Olof Verelius skulle ge ut den fornvästnordiska *Hervararsagan* (som ansågs vara särskilt intressant för svenskarna) som Rudbeck blev inkopplad. Han förväntades åstadkomma en Sverigekarta, som skulle skänka åskådlighet åt de händelser sagan återberättar. Rudbeck orkade bara med två kartor över Mälardalen, men hans intresse för fornforskningen var väckt, så småningom med häpnadsväckande resultat. Den tändande gnistan var de mängder av överensstämmelser som Rudbeck tyckte sig kunna konstatera mellan å ena sidan namn på orter, personer och folkslag i den isländska sagan, som i sin tur kunde återfinnas i det svenska namnbeståndet, och – å andra sidan – namn i den antika litteraturen.

Under ett par år utvecklar Rudbeck en febril verksamhet och har 1679 åstadkommit ett helt enastående verk: *Atland eller Manhem*, på svenska och med latinsk parallelltext. Detta första

band var ursprungligen avsett att vara ett avslutat helt, men 1689 kom ett ännu tjockare band, följt 1698 av ett tredje, och ett rentryckt fjärde förstördes nästan helt vid branden i Uppsala 1702. Rudbeck fullföljer en tradition från bröderna Johannes och Olaus Magnus, Johannes Messenius, Johannes Bureus, Georg Stiernhielm, Johannes Loccenius m.fl., som tidigare bidragit till att utveckla bilden av svenska rikets sagolika förflutna. Rudbecks mest originella bidrag består i identifieringen av Sverige med Platons antika Atlantis (som omtalas i dialogen Timaios), allt annat är en extrem konsekvens av det redan etablerade fantastieriet. Han tar upp hyperboréerlegenden, införd av Bureus, som handlar om ”de yverborne”, ättlingarna till kung Bore längst i norr, och så är det vildsinta etymologiserandet igång. Täby i Stockholmstrakten identifieras med grekernas Thebe. Ett fullständigt magnifikt jämförande på bred front tar vid. Rudbeck målar upp en myllrande ”Urgeschichte”, som bitvis för tankarna till Prologen i Snorri Sturlusons Edda, som han för övrigt kände väl till.

Rudbeck följdes av några generationer trogna lärjungar och uttolkare, som underbyggde den sanktionerade statslögnen.¹ Rudbecks eget incitament återgick alltså på kontakten med Verelius. Denne var tolv år äldre och hade redan en lång och uppskattad verksamhet bakom sig. Men även han vanns först sent för antikviteternas utforskning. Vid knappt 50 års ålder hade han 1666 övertagit riksantikvarieämbetet efter Laurentius Bureus, en släkting till den förste innehavaren av detta ämbete, den legendariske Johannes Bureus. Dessförinnan hade han varit mycket framgångsrik räntmästare vid Uppsala universitet men blev genom direkt ingripande från rikskanslern, Magnus Gabriel De la Gardie, anmodad att med denna tjänst förena en nyinrättad professur i ”fäderneslandets antikviteter”. Detta uppdrag innebar att han skulle sammanställa allt som kunde belysa den svenska fornhistorien, i praktiken ett i första hand filologiskt arbete.

¹ Man bör i den svenska kulturhistorien egentligen skilja mellan ”göticism” och ”rudbeckianism”, såsom Mats Malm visat (1996:15).

Verelius brann tydligen av iver inför uppgiften. Han gav föreläsningar om de gamla lagarnas språk och de isländska sagorna, om runologi, Wulfilas gotiska bibel, som kommit till Uppsala genom De la Gardies försorg och – inte minst – historieskrivningen, framför allt efter Johannes Magnus. Han gav ut en handbok i runkunskap, där han levererar batalj med dansken Ole Worms, som han genomgående refererar till som ”doktor Orm”. Han skrev en mycket patriotisk historia, som länge förblev otryckt. Men framför allt gav han sig i kast med det isländska materialet.

Under 1600-talet inträffar som bekant – till en början främst i Danmark – det man ibland kallat ”den isländska renässansen”. Den mångsidige Ole Worms var en av dem som gick i täten. Han var god vän med islänningarna Arngrímur Jónsson och Brynjólfur Sveinsson, båda präster, den senare biskop, med vilka han uppehöll en flitig brevkontakt. Dessa hade stor del i att den lärda världens uppmärksamhet kom att riktas mot de fornisländska handskrifterna, även utanför Island. År 1658 kom Jón Rugman mera av en tillfällighet till Sverige, snart följd av andra islänningar och, framför allt, en hel del isländskt handskriftsmaterial. Detta ledde också successivt till en utgivningsverksamhet, där svenskarna stod för en pionjärinsats.

Med Rugmans och andra islänningars hjälp anskaffades sålunda en del isländska handskrifter. En rangplats i det materialet intog den så kallade Uppsala-Eddan, ännu idag betraktad som en av huvudhandskrifterna till Snorri Sturlusons Edda. Handskriften hade De la Gardie ställt till förfogande. Av denna gjorde Verelius en avskrift, och Rudbeck studerade också intensivt detta arbete. Det var genom dessa båda entusiasternas förenade ansträngningar som Verelius *Index lingvæ veteris scytho-scandicæ sive gothicæ* slutligen kom ut.

För Verelius var – liksom något tidigare för Stiernhielm – den gamla svenskan och den gamla isländskan samma språk, dvs. ”götiska”, som en gång talats av förfäderna, de gamla nordborna. I ett register till Hervararsagan, som alltså publicerades 1672, hade ett ganska fylligt ordregister fått förklaringar, eller snarare ekvivalenter, på latin. Under sin senare levnad kämpade Verelius

med en regelrätt ordbok över det nordiska fornspråket, i samma stil men betydligt mer omfattande. Han fick aldrig se den fullbordad, men Rudbeck lyckades till sist få verket utgivet 1691, nio år efter Verelius död (1682). *Index lingvae veteris scytho-scandicae sive gothicae* upptar glosor och språkprov från svenska medeltidslagar och fornisländska sagor och ger motsvarigheter på tidens svenska och latin. Syftet med detta lexikon (Verelius använder själv genomgående den modesta beteckningen "index") är detsamma som Stiernhielm haft dessförinnan: att säkerställa ett gammalt fosterländskt ordförråds fortbestånd, så att det inte skulle gå förlorat sedan det räddats till eftervärlden genom återupptäckten av den isländska litteraturen.

Verelius index ger källuppgifter för de ord som upptas. På en slumpvis vald sida får man sådana källuppgifter till 72 ord. Av dessa hänför sig 2 till Bibeln, 9 till svenska landskapslagar, 1 till (den danska) Skånelagen, 1 till den norska Frostatingslagen, 3 till Wulfilas gotiska bibel (Verelius skriver *Ulphila*), 1 till Snorris Edda, 3 till den norska kungaspegeln, 1 till den svenska, 7 till olika fornvästnordiska handskrifter, 13 till de norska kungasagorna och resten, dvs. 31, till utgivna isländska sagor. Detta kan väl ge ett intryck av vad för sorts ordförråd det är som ingår i indexet.

Även om Verelius index är det enda större göticistiska arbete av rent lexikografisk art som färdigställs och publiceras, var den föreställningsvärld det representerar väl spridd bland landets elit under stormaktstiden. Georg Stiernhielm är viktig som idégivare på det här området, men liksom sin lärofader Johannes Bureus fullbordade han ganska lite själv. Han ger däremot Rudbeck impulser till *Atlantican* genom att vidareutveckla hyperboréertemat från Bureus. Annars är hans stora projekt urspråksproblematiken. Den blir väl belyst i utredningen "De linguarum origine", tryckt som förord till Stiernhielms utgåva av den gotiska silverbibeln 1671.

Stiernhielms urspråksteori går ut på att det äldsta språket bevarats i vårt götiska modersmål. Uppslaget hade han, som så mycket annat, fått från Bureus. Denne hade i sin tur tänkt vidare med utgångspunkt i belgaren Goropius Becanus arbete *Origines*

Antwerpianae (1569). Becanus markerar ett brott i den dittills rotfasta föreställningen att hebreiskan var identiskt med urspråket. Motivet till den egentligen rätt utmanande idén var patriotiskt. Becanus såg cimbriskan, dvs. nederländskan, som det oförfalskade urspråket. Förklaringen var helt enkelt att hans förfäder, cimbrerna, aldrig skulle ha varit med vid Babel och därför inte blivit drabbade av språkförobustringen. Resonemang av sådant slag skulle för stormaktstidens svenska tänkare erbjuda helt nya möjligheter. För Stiernhielms del var det basen för ett vidlyftigt teoretiskt system.

Stiernhielms språkspekulation innehåller naturligtvis många drag som är helt främmande för oss. Det götiska urspråkets primitiva enkla ordrötter hade tillsammans med allting annat i kosmos uppkommit genom harmonisk samverkan mellan de tre världsprinciperna Förnuft, Ljus och Materia, och varje element var betydelsebärande. Så ansågs exempelvis bokstaven A, vokalernas moder, betyda 'ljus', medan U fick symbolisera 'natt' och 'mörker'. I sådana banor länkades resonemanget. Ordrötterna tänktes rymma mer komplexa betydelser och ha allmängiltigt värde. Genom att analysera dem kunde man avslöja förborgade hemligheter om tillvarons innersta väsen. Språkspekulationen ledde över i metafysiska funderingar. Därmed började ett ändlöst jämförande mellan språken, således inte alltid bara i vad vi uppfattar som språkvetenskapliga syften. Men Stiernhielm var alltså härvidlag i samklang med de internationella tongångarna.

Resultaten av alla mödor samlades bland annat i form av långa listor med götiska ord. Därur extraherades de förment urgamla svenska ordstammarna, som i bästa fall också återfanns i hebreiskan och andra fornspråk. Urspråket blev en svensk egendom, de fornnordiska orden ansågs återge tingens verkliga natur.

Givet det nordiska fornspråkets sublimes status blir det för Stiernhielm naturligt att företräda språklig purism, och han samlar sina excerperade ord till ett lexikon: *Gambla Swea- och Götha-måles fatebur*, som dock aldrig kom längre än bokstaven A. Men han inventerar som en av de första det material som för Verelius och andra efterkommande blir oundgängligt i jakten på gamla ord, som av olika skäl måste räddas till eftervärlden.

Stiernhielms berömda företal till *Gambla Swea- och Göthamåles fatebur* (1643) innehåller ganska lite explicit metafysisk spekulaton. Visserligen framställs människans språk som ett Guds under, men Stiernhielm ger ändå mest rationella skäl för att man skall återinföra ord från det gamla språket. Han blev betydligt mer spekulativ senare. Också därvidlag förvaltade han arvet från Bureus väl.

Johannes Bureus kan i många stycken betraktas som Stiernhielms lärare och föregångare. Han var också minst lika begåvad och mångsidig, men hans vetenskapliga gärning är oupplösligt förenad med det mest avancerade fantasteri. I det mesta av sitt tänkande tilldelar han språket en avgörande roll. Bureus var som riksantikvarie djupt engagerad i de gamla nordiska texterna, och han kan betecknas som Sveriges förste filolog. Han är också den i särklass skickligaste av de tidiga runologerna, liksom Verelius ständigt i fejd med Ole Worms. Hans intresse omfattade även samtidsspråket: han arbetade på såväl en grammatik över svenskan som dialektframställningar med funderingar om fonetik. Runt 1630 höll han också på med ett "Lexicon gothicum", som helt enkelt var en svensk ordbok, det mesta nu förlorat. Allt försökte han förena med teosofiska spekulatoner och religiös mystik, apokalyptisk bibeltolkning och varm patriotism. Möjligen var det hans pålitlighet som glödande patriot som ibland räddade den extreme och oortodoxe religiöse mystikern från kyrkans onåd. Omkring 1634 tillkommer en "Afhandling om språkens vpkomst", vari Bureus framställer det gudomliga Ordet, *Logos*, som makten bakom skapelsen och den senare därför som en i grunden språklig entitet. Bureus var mycket väl förtrogen med den judiska kabbalan, och denna blev både i traditionell och i vidareutvecklad form vägledande för hans tänkande. Så blev runorna, språket och hela skapelsen i hans världsbild sprängfyllda med esoterisk kunskap, som han tog som sin uppgift att klarlägga.

Redan hos Bureus möter således mycket av det fantastiska tankegods som efterhand skulle omfattas av alltfler svenskar och bland annat driva dem till orimliga anspråk för nationens del. Bureus själv förblev jämförelsevis stillsam i sin framtoning. "Den

fromme mystikern och fornforskaren brydde sig föga om härnadståg och vapenbrak, för honom var den svunna götiska storhetstiden framför allt en andlig guldålder. Våra hedniska förfäder hade kunskap om den sanna religionen och uttryckte genom runtecknen, brukade som adulrunor, dess djupaste hemligheter” (Lindroth 1975:242).

När Spegel i sin ordbok 1712 tar avstånd från den extrema göticismen, hindrar inte det att hans verk ändå kan sägas i vissa avseenden beteckna höjdpunkten på den patriotiska lexikografin. Den underrubrik han ger: ”Them til en wällmeent Anledning/ som om thet härliga Språket willia begynna någon kunskap inhämta”, påminner om formuleringarna i Stiernhielms förord till den projekterade ”Fataburen”. Spegel försöker, som den kyrkans man han är, att sammanjämka den bild som Bibeln ger med vetenskapens, och han anmäler, inte minst, rationella skäl för purism:

Men icke des mindre hoppas jag at alla rätsinte besinna både nödwändigt och hederligt wara.

1. At man så fulkomligen kan thet språket/ hwilket man dageligen bruka måste/ at man icke behöfwer inblanda några ord/ som man af andra språk lånt hafwe. Ty the som thet giöra/ äre intet klokare/ än the som lappa ihoop en klädning utaf allehanda klutar/ ther the kunde hafwa en mycket bättre utaf et stycke/ eller enahanda tyg.” (Spegel 1712, ”Företal” [s. 9])

Hans purism får emellertid snarast sägas vara ett utslag av en strävan att troget återge det samtida språket mer än en idealiserad, fornspråksrelaterad rekonstruktion. I samma riktning pekar hans närmast häpnadsväckande öppenhet för vad som är språkliga realiteter, då han tillfogar som ett appendix en ”Förteckning på några Fransöska Ord som äro nu inblandade uti Swenskan/ och kan hende af allom icke rätt förstås” (s. 583).

När man i efterhand analyserar en ordbok ihop med alla andra som tillkommit senare, är det lätt att orättvist bedöma förstlingen. Spegels ordbok är förvisso motsägelsefull. Den uppger ekvivalenter i andra språk till svenska uppslagsord, men den är ingen två- eller flerspråkig ordbok i vanlig mening. Den återger en del citat från latinska auktorer, men den hör under inga omständig-

heter hemma i latintraditionen. Den har kallats den första svenska ordboken, men den innehåller inga konsekvent genomarbetade definitioner. Den innehåller ett slags etymologisk information, men den har inte ordens härledning som sitt huvudärende. Många artiklar sväller ut till encyklopediska utredningar, men helhetskaraktären av ordbok kvarstår. Många menar att den avses spegla det samtida svenska ordförrådet, men det är inte hela sanningen.¹

Sant är däremot att Spegels ordbok är den första svenska ordbok som inte på något tydligt sätt ansluter till latintraditionen. Men det är ändå missvisande att betrakta den som den första "moderna" svenska ordboken. Som ett slags embryo till ordboken kan man se det "Register Och Förklaring öfwer några gamla Ord som äre uti thenna Skriften införde" som Spegel tillfogade första upplagan av den stora läroediktan *Gudz Werk och Hwila / Thet är Hela Werldenes undersamma Skapelse* (1685). Detta register har tycke av Verelius index (1691), låt vara inte lika utpräglat göticistiskt.

Så kan denna genomgång av den svenska lexikografihistorien få sluta där den började: med Haqvin Spegel. Om hans ordbok 1712 kan sägas beteckna början på en inhemsk svensk ordbokstradition, måste man samtidigt ha i åtanke att han snarast fullföljer en stormaktstida lexikografisk tradition i patriotisk anda. Den leder sitt ursprung till Bureus allomfattande religiösa mystik, över Stiernhielms djärva språkspekulationer och den göticistiska vurm som företräds av Verelius och andra. Spegel är med sin tids mått oerhört lärd, men han är i alla avseenden den gamla tidens företrädare, som kyrkans tjänare, som skald, som språkman och lexikograf. Hans ordbok representerar med vårt synsätt ett förvetenskapligt stadium. Det är först med den intensifierade, regelrätta tvåspråkiga lexikografin som utvecklingen mot modern lexikografi sätter fart.

¹ Egenskaperna hos Spegels ordbok har fått en noggrann genomlysning i Anna Hannesdóttirs avhandling (1998, särsk. s. 128ff. jämte vidare referenser; samma författare förbereder för närvarande en ny utgåva av Spegels ordbok på uppdrag av Svenska Vitterhetssamfundet).

Lexikografi i kontext

Inledningsvis ställdes frågan om lexikografihistoriens *raison d'être*. Kanske är det motiverat att nu påminna om den efter genomgången rapport.

Det är välbekant att traditioner som från början vilar på ett stadigt fundament av välmotiverade skäl, så småningom kan övergå i rutiner, som gör att man inte längre ställer grundläggande kritiska frågor utan gör som man blivit lärd. Det har ibland hävdats att lexikografin har sin styrka i att man inte hela tiden teoretiserar och ifrågasätter gällande konventioner utan troget följer väl utprovade praktiska regler (t.ex. Al-Kasimi 1977). Genom ett historiskt perspektiv på lexikografins framväxt kan man nå fram till en djupare förståelse av det informationsurval som brukar förekomma i ordböcker, man inser varför vi har den typ av ordböcker som vi har vant oss vid. Men dessutom kan det vara värt att fundera över vilka kriterier som gällde när informationsurvalet en gång gjordes, och man kan behöva ompröva den ursprungliga argumentationens aktualitet idag. Dessutom kan vi lära av historien att en hel del potentiell lexikografisk information genom den framväxande traditionens tyngd trängts undan. Är det rimligt, sett med våra ögon, eller var det olyckligt, att vissa alternativ gick förlorande ur gamla strider?

Lexikografihistoria är givetvis en del av språkhistorien. Därmed kan man med lexikografihistorien konfrontera samma frågor som man bör ställa till all språkhistorisk beskrivning. En sådan fråga är om det undersökta och redovisade språket naturligen är talat eller skrivet språk; en annan om det fokuserade språket är offentligt eller privat, med andra ord: något slags (officiellt) standardspråk eller snarare individuellt eller regionalt färgat, alltså lite mer speciellt språk; en tredje om språket verkligen är autentiskt eller snarare tillrättatlaggt eller idealiserat. Med den senare frågan sammanhänger problemet att avgöra hur representativa de olika ordböckerna från svunna tider är för sin tids ordförråd. I språkhistoriska framställningar åberopas ofta information i äldre ordböcker och grammatikor som argument för en ståndpunkt. En lexikografihistorisk analys kan således för språkhisto-

riker fungera som varudeklaration på ordböckerna. På annan plats har jag illustrerat denna punkt (Ralph 1992). Exempelvis kan en utpräglad normativ ordbok förväntas vara mindre representativ för samtidens spontana språk än en mindre normativ, som nöjer sig med att registrera språkbruket som det är. Saken blir inte mindre komplicerad – och riskabel för språkhistoriker – om en starkt normativ och tillrättalagd ordbok har varit framgångsrik: former som den förespråkar, men som endast har haft svag förankring i samtiden, kan ha blivit allena rådande senare. Från en modern utgångspunkt förefaller därför uppgifterna om formernas existens under en viss period rimliga, när deras autenticitet i själva verket snarare råkat bli till synes bekräftade av den senare utvecklingen. En av de frågeställningar som Lena Rogström tar upp i sin avhandling gäller just vilken relevans första-beläggen hos Serenius har vid en beskrivning av det svenska ordförrådets historia (Rogström 1998). Redan en medvetenhet om att den här typen av problem kan dyka upp gör eventuellt att vi håller en välbehövlig varningsflagg hissad under vårt studium.

Just i fråga om undersökningar av äldre tiders ordförråd respektive ett språks lexikaliska utveckling ligger det en konflikt inbyggd i att undersöka utgivna ordböcker, som ju alltid har ett syfte. Det är exempelvis inget krav på äldre lexikografer att de bara skall ta upp språkgods som är lexikaliserat, vilket kanske trots allt är ett mål för många allmänt hållna ordböcker nu för tiden. Under en period då ett standardspråk ännu är under uppbyggnad, blir ordboken lika mycket ett viktigt instrument i denna process som en pålitlig reflex av språksystemet ("standard-creating dictionaries" i Zgustas terminologi; se ovan). Det kan som sagt innebära att mycket av det som lanseras i ordboken i själva verket har en ganska dubiös status i förhållande till det verkliga bruket. I efterhand kan sådana asymmetrier vara omöjliga att utläsa ur ordboksinformationens enbart.

Såsom redan påpekats, har det blivit normalt i modern språkhistorisk forskning att göra en distinktion mellan yttre och inre språkhistoria, varvid beskrivningen av den yttre tar fasta på de utomspråkliga villkoren för språkets förändring, medan den inre språkhistorien rör själva språksystemets utveckling. Denna

distinktion är lika viktig vid en bedömning av det språk som kommer till uttryck i äldre ordböcker som i andra texttyper. Den kan exempelvis ge oss nyckeln till Noreens relativa ointresse för äldre lexikografi. Noreen var i grunden junggrammatiker och lade därför störst vikt vid språkssystemets förändring, den inre språkhistorien. Lexikografins framväxt kan givetvis kasta ett visst ljus över språkssystemets förändring, framför allt det kodifierade, tillrättalagda standardskriftspråkets utveckling. Men i första hand resulterar rimligen en lexikografihistorisk kartläggning i en djupare förståelse av den yttre språkhistoriens växlingar. Lexikografihistorien blottlägger processer som leder till att ett språks ordförråd hamnar inom lexikografernas kontroll, och den avslöjar vilka tekniker som efterhand utvecklas för att beskriva språkets lexikaliska sida. Härvid måste även olika icke-språkliga faktorer vägas in, såsom kommersiella hänsyn, förlagstekniska villkor osv.

Framför allt måste man beakta den ideologiska och kulturella kontext som lexikografen rör sig inom, såsom redan understrukits upprepade gånger. Al-Kasimi har framhållit att den drivande kraften bakom lexikografins utveckling varierar från kultur till kultur. De äldsta lexikografiska hjälpmedlen kom till för rent praktiska ändamål i tvåflodslandet för 3000 år sedan; arabisk lexikografi tjänade ursprungligen religiösa syften enbart; de första engelska tvåspråkiga glossarierna genererades som i Sverige av latinstudiet; amerikansk lexikografi uppstod som en nationalistisk reaktion mot att brittiska engelskspråkiga ordböcker ignorerade specifikt amerikanska förhållanden (Al-Kasimi 1977:1f.). Man kan tillägga att även inom en nationell tradition kan bevekelsegrunderna till att man framställer ordböcker variera från tid till annan.

Lexikografins historiska incitament i Sverige är, som vi sett, latinstudiet, men efterhand hamnar modersmålet alltmer i fokus för lexikografernas intresse. Dessa båda olika beskrivningsuppgifter kräver olika grepp, och länge kan man märka ett spänningsförhållande mellan de skilda syftena i de resulterande ordböckerna. I viss mån fortlever denna spänning oavbrutet fram till den enspråkiga lexikografins genombrott, alltifrån renässansens

ambivalens inför latinet som den självklara förebilden och nationalspråket som det eftersträvansvärda målet. Samma paradox karakteriserar för övrigt Johan Ihres hela verksamhet. Som innehavare av den skytteanska professuren i Uppsala hade han som primär uppgift att vårda den latinska vältaligheten. Latinet hade emellertid under 1700-talet förlorat mark till franskan som det internationella diplomatspråket och till nationalspråken i en rad andra sammanhang. I enlighet med denna utveckling lade Ihre an på svensk språkriktighet och övade med sina studenter orationer på svenska, givetvis efter latinska mönster. Härtill kom hans vetenskapliga insatser att främst gälla gotiskan, isländskan och den jämförande germanska språkforskningen. Han blev i praktiken snarare professor i germanska språk än i latin.

De tidigaste lexikaliska undersökningarna som utanför det rena latinstudiets ram ägnades svenskt material ingick i en esoterisk språkspekulation, som påvisats ovan. Den modernare utvecklingen inleds med tvåspråkiga ordböcker för rent praktiska ändamål ett stycke in på 1700-talet. I skarven häremellan faller två ordböcker, som båda är särlingar. Den ena är Haqvin Spegels, som nyss behandlades. Den andra är Jesper Swedbergs, som tidigare nämnts i förbigående. Den senare publicerades aldrig men utnyttjades i Schenbergs svensk-latinska lexikon. Ordförrådet är emellertid hämtat ur Bibeln, vilket återigen aktualiserar frågan om representativitet och autenticitet. Å andra sidan har 1541 års bibel och dess modifieringar 1618 och 1703 i många stycken fungerat som riksligare även i språkliga sammanhang, så frågan är komplicerad.

Swedberg var biskop liksom Spegel, före dem Jonas Petri Gothus och efter dem Serenius. Dessa biskopar och lexikografer i kombination hade skyldighet att ta många hänsyn, inte minst till metafysiken. Det är svårt för en nutidsmänniska att föreställa sig hur symboltyngt redan själva ordet *ord* var för bara 250 år sedan för den lärde, som även om han inte var biskop mycket ofta var teologiskt utbildad. Ordet, *Logos*, hade en betydelse som svävade mellan 'ord' och 'lära'. Att samla dessa enheter som kallas *ord* och betrakta dem som enbart något profant är för oss en självklarhet, men om vi räknar med samma attityd i det förgångna gör

vi oss skyldiga till ett grovt anakronistiskt synsätt. Få äldre lexikografer delade exempelvis Bureus extrema föreställningar, men även, låt säga, Leibniz uppfattning om språket är annorlunda än vår. Lexikografins pionjärer levde de facto i en helt annan värld än vi, och när det gäller deras världsbild var den ännu mer olik vår. De hade förvisso aldrig hört talas om Jurassic Park, varken filmen eller det ”faktaunderlag” för den som vi i någon mening räknar med. Däremot var jordens skapelse, som inte direkt uppfattades som någon Big Bang, för människorna under 1700-talet så att säga inom räckhåll – den låg enligt deras beräkningar några tusen år tillbaka, i stort sett bara hälften så lång tid som vi idag anser att det har bedrivits jordbruk i Europa.

Nutidens människor har en tendens att både underskatta och överdriva avståndet till våra förfäder och deras tänkande. Det är viktigt att komma ihåg skillnaderna, men vi skall för den skull inte glömma bort den kontinuitet som idéutvecklingen samtidigt uppvisar. Swedbergs son Emanuel Swedenborg – en av de internationellt mest kända svenskarna någonsin – utvecklade under påverkan av främst Bureus och Rudbeck ett metafysiskt system, som förts vidare in i vår tid av William Blake, Novalis, Balzac, Baudelaire och symbolisterna, Strindberg osv. Traditioner är starka, i diktningen som i lexikografen, och insatta i nya sammanhang får de ny betydelse. Strindberg fascinerades av Swedenborgs korrespondenslära (som påverkats av Rudbeck och i mycket påminner om Bureus idéer), som han försökte tillämpa i sina egna sena ”språkvetenskapliga” studier. Om Einar Már Guðmundssons väl dokumenterade intresse för Strindberg har gjort att Swedenborgs universalteori och änglatro avsatt spår i *Universums änglar* vet jag inte, men nu sluts i alla fall cirkeln.

*

Noreens dom över de äldre lexikograferna, som vi här påmint om några gånger, var inte särskilt generös – och heller inte alltid rättvisande. Man kan avslutningsvis fråga sig hur framtidens dom över nutida lexikografer kan komma att te sig. Det vet naturligtvis ingen. Avgörande blir de rådande idealen, tankeklimatet,

vilken kunskap som efterfrågas osv. Man kan ju bara konstatera, att det som vi idag kallar "new age" skulle det ha varit i det närmaste socialt omöjligt att öppet bejaka bara för några decennier sedan. Idémässigt är det mer besläktat med Bureus föreställningar än med det tänkande som modern lexikografi i dess gängse form tar som sin utgångspunkt. Det som vi i ett givet ögonblick betraktar som utveckling kan snabbt komma att ifrågasättas, och gamla avlagda föreställningar kommer understundom åter till heders. Det finns inga garantier för att det som vi tycker är självklart skall anammas av kommande släkten. Det enda vi kan göra är att efter bästa förmåga förse dem med ett rikt och väl genomarbetat material att dra slutsatser av. Själva slutsatserna får bli deras.

Litteratur

A. ORDBÖCKER

Cavallin, Christian. 1871. *Latinskt lexicon, till läroverkens tjänst, i etymologisk uppställning utarbetadt*. 1–2. Stockholm.

Cavallin, Christian. 1875–76. *Svensk-latinsk ordbok*. 1–2. Stockholm.

Codex Upsaliensis C 20. Se *Latinskt-svenskt glossarium*.

Comenius, Amos Johan. 1640 (och senare uppl.). *Janua Linguarum reserata aurea [...]. Comenii Upläste Gyllene Tungomåls Dör: Eller Alla Språks och Wettskapers Örtégardh*. Holmiæ.

Dalin, A.F. 1850–55. *Ordbok öfver svenska språket*. Stockholm: Författarens förlag.

Dictionarium. Latino-Sveco-Germanicum [...]. 1640. Lincopiæ.

Dähnert, J. 1746 (2. uppl. 1775). *Liber memorialis Germanico-Latino-Svecicus*. Holmiæ et Lipsiæ.

Dähnert, J. 1784. *Kurzgefasstes Deutsches und Schwedisches Hand-Lexicon mit angefügten Französischen Bedeutungen*. Stockholm, Upsala & Åbo.

Fiellström, Petrus. 1738. *Dictionarium sueco-lapponicum, [...]*. Stockholm.

- Hellquist, Elof. 1922. *Svensk etymologisk ordbok*. Lund.
- Helsingius, Elaus Petri. 1587. *Synonymorum libellus*. Stockholmia.
- Ihre, Johan. 1769. *Glossarium Suiogothicum* [...]. Upsaliae.
- Juslenius, Daniel. 1745. *Suomalaisen sana-lugun coetus* [...] *Fennici lexici tentamen* [...] *Finska Orda-Boks Försök* [...]. Stockholm.
- Latinskt-svenskt glossarium efter Cod. Ups. C 20*. 1918–42. Utg. av Erik Neuman. (*Skrifter utgivna av Svenska forskrifts-sällskapet*. 42.)
- [Lind, Olof.] 1738. *Teutsch-Schwedisches Und Schwedisch-Teutsches Dictionarium Oder Wörter-Buch, Thet År, Orda-Bok på Tyska och Swänska*, [...]. Stockholm.
- Lind, Olof. 1749. *Teutsch-Schwedisches und Schwedisch-Teutsches Lexicon oder Wörter-Buch. Orda-Bok på Tyska och Swänska*, [...]. Stockholm.
- Möller, Levin. 1745 (2 uppl. 1755). *Nouveau Dictionnaire François-Svedois et Svedois-François. En ny frantzösk och svensk samt svensk och frantzösk lexicon, eller Orda-Bok*. Stockholm och Upsala.
- NLO = *Nordisk leksikografisk ordbok*. 1997. Utg. av Bergenholtz, Henning et al. (*Skrifter utgitt av Nordisk forening for leksikografi*. Skrift nr. 4.) Oslo 1997.
- Sahlstedt, Abraham M. 1773. *Swensk Ordbok Med Latinsk Ut-tolkning, På Kongl. Maj:ts allernådigste Befallning Författad*. Stockholm.
- Schenberg, Petrus. 1739 (2 uppl. 1747). *Lexicon latino-svecanum*. Norcopiæ [et Lincopiæ]. (Svensk-latinsk del av Schenbergs latinska lexikon: *Swensk Ordabok, ther hwart och ett Swenskt ord och ordalag til thes skrifart, på Latin gifwes och vttydes*.)
- [Schroderus:] *Ericus Johannis Schroderus Upsaliensis. Dictionarium quadrilingue Suedicum Germanicum Latinum Græcum* (Cod. Thott. 2166 4:o). Med en inledning och ett alfabetiskt register över de svenska orden jämte tillägg ur *Lexicon latino-scondicum* 1637 och *Janua Linguarum* 1640 utg. av Bengt Hesselman. 1929. Uppsala.

- Schroderus Upsaliensis, Ericus. 1637. *Lexicon latino-scondicum Quo quatuor celebriores totius Europæ linguæ atque idiomata orbis, scilicet Latinum, Svecicum, Germanicum & Venedicum seu Finnicum [...] proponunter*. Holmiæ Sueonum.
- Serenius, Jacob. 1734. *Dictionarium Anglo-Svethico-Latinum*. Hamburg.
- Serenius, Jacob. 1741. *Dictionarium Suethico-Anglo-Latinum*. Stockholm.
- Serenius, Jacob. 1757. *English and Swedish Dictionary*. Harg & Stenbro.
- Spegel, Haqvin. 1712. *Glossarium – Sveo-Gothicum Eller Swensk-Ordabook [...]*. Lund.
- Stiernhielm, Georg. 1634. *Gambla Swea- och Götha-måles fatebur. Variarum rerum vocabula cum Sueca interpretatione*. 1538. Stockholm.
- Verelius, Olof. 1691. *Index lingvæ veteris scytho-scandicæ sive gothicæ ex vetusti ævi monumentis [...] collectus*. Utg. av Olai Rudbecki. Upsalæ.
- Vocabularium ad usum dacorum [...]*. 1510. Paris.
- Vocabulorum variorum expositio atqve collectio ex lingua sve-tica*. 1576. Kiøbenhavn.

B. ÖVRIG LITTERATUR

- Agrell, Jan. 1955. *Studier i den äldre språkjämförelsens allmänna och svenska historia fram till 1827*. (Uppsala universitets årsskrift. 1955:13.) Uppsala.
- Al-Kasimi, Ali. [1977] 1983. *Linguistics and Bilingual Dictionaries*. Leiden.
- Allén, Sture & Gellerstam, Martin & Malmgren, Sven-Göran. 1989. *Orden speglar samhället*. Stockholm.
- Anna Helga Hannesdóttir. 1987. "Förteckning över äldre svenska ordböcker. Tiden fram till 1850." Rapport inom projektet "Lexikografisk tradition i Sverige". Göteborgs universitet, Institutionen för nordiska språk. [Dupl.]

- Anna Helga Hannesdóttir. 1998. *Lexikografihistorisk spegel. Den enspråkiga svenska lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning. 23.)* Göteborg.
- Anna Helga Hannesdóttir. 2000. "Tvåspråkig lexikografi och språkplanering i 1700-talets Sverige." *Studier i svensk språkhistoria*. 5. Förhandlingar vid Femte sammankomsten för svenska språkets historia. Umeå 20–22 november 1997. Umeå. S. 224–235.
- Einar Már Guðmundsson. 1993. *Englar alheimsins*. Reykjavík. (Svensk övers. 1996. *Universums änglar*. Stockholm.)
- Guðmundsson se Einar Már Guðmundsson.
- Gundersen, Dag. 1992. Om leksikografi som undervisningsämne. *Nordiske studier i leksikografi*. Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden 28.–31. mai 1991. (Skrifter utgitt av Nordisk forening for leksikografi. Skrift nr. 1.) Oslo 1992:76–87.
- Hannesdóttir se Anna Helga Hannesdóttir.
- Harras, Gisela. 1989. "Wörterbücher als Hilfsmittel der linguistischen Forschung." *Wörterbücher/Dictionaries/Dictionnaires. Ein Internationales Handbuch zur Lexikographie* etc. 1. 1989. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. 5:1.) Berlin & New York. S. 159–163.
- Hast, Sture. 1990. *Samuel Schultze och hans Svenskt Lexicon*. (Skrifter utgivna av Vetenskaps societeten i Lund. 83.) Lund.
- Haugen, Einar. 1986. "Learned Lexicographers of the North: Seventeenth-Century Vignettes." *The History of Lexicography*. Papers from the Dictionary Research Centre Seminar at Exeter, March 1986, ed. by Hartmann, R. R. K. (Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series III. – Studies in the History of the Language Sciences. Vol. 40.) Amsterdam/Philadelphia. S. 99–105.
- Haugen, Einar. 1987. *Blessings of Babel. Bilingualism and Language Planning. Problems and Pleasures. (Contributions to the Sociology of Language. 46.)* Berlin, New York & Amsterdam.

- Haugen, Einar. 1990. *Babels forbrødring. Om tospråklighet og språkplanlegging*. Oslo.
- Hervarar saga*. På Gammal Götska Med Olai Vereli Vttolkning Och Notis. 1672. Upsalæ.
- Hesselman, Bengt. 1929. "Inledning". *Ericus Johannis Schroderus Upsaliensis Dictionarium Quadrilingue Svedicum, Germanicum, Latinum, Græcum [...]*. Utg. av B. Hesselman. Uppsala. S. V–XXVI.
- Holm, Lars. 1986. *Jesper Swedbergs Svensk Ordabok – bakgrund och tillkomsthistoria*. Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet. Uppsala.
- Holm, Lars & Jonsson, Hans. 1990. "Swedish Lexicography." *Wörterbücher/Dictionaries/Dictionnaires. Ein Internationales Handbuch zur Lexikographie etc.* 3. 1990. (*Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*. 5:3.) Berlin & New York. S. 1933–43.
- Hovdhaugen, Even. 1996. "Explanation in linguistic historiography – a case study." *The Nordic Languages and Modern Linguistics*. 9. Proceedings of The Ninth International Conference of Nordic and General Linguistics, University of Oslo, January 11–12, 1995. Oslo. S. 98–105.
- Johannesson, Kurt. 1982. *Gotisk renässans. Johannes och Olaus Magnus som politiker och historiker*. Utg. av Michaelisgillet. Stockholm.
- Johansson, Monica. 1997. *Lexicon lincopense. En studie i lexicografisk tradition och svenskt språk vid 1600-talets mitt*. (*Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning*. 21.) Göteborg.
- LexicoNordica*. Tidsskrift om leksikografi i Norden utgitt av Nordisk forening for leksikografi i samarbeid med Nordisk språksekretariat. 7. 2000.
- Lindroth, Sten. 1975. *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden*. Stockholm.
- Malm, Mats. 1996. *Minervas äpple. Om diktsyn, tolkning och bildspråk inom nordisk göticism*. Stockholm/Stehag.
- Noreen, Adolf. 1903. *Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig framställning*. Första bandet. Lund.

- Ralph, Bo. 1992. "The Older Dictionaries as Sources for Nordic Language History." *The Nordic Languages and Modern Linguistics*. 7. Proceedings of the Seventh International Conference of Nordic and General Linguistics in Tórshavn, 7–11 August 1989. Tórshavn. S. 493–509.
- Ralph, Bo. 1995. "Ordböcker som språkmodeller." *Nordiske studier i leksikografi*. 3. Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden. Reykjavík 7.–10. juni 1995. (Skrifter utgitt av Nordisk forening for leksikografi. Skrift nr. 3.) Reykjavík. S. 339–350.
- Robins, Robert H. 1979. *A Short History of Linguistics*. 2 ed. London & New York.
- Rogström, Lena. 1998. *Jacob Serenius lexikografiska insats. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning. 22.)* Göteborg.
- Rudbeck, Olof. 1679–1698[–1702]. *Atland eller Manheim dedan Japhets afkomne, de förnemste keyserlige och kungelige slechter ut til hela werlden, henne at styra utgångne äro* [...]. I–III[–IV]. Upsalæ.
- Rydgqvist, Johan Erik. [1849] 1863. *Den historiska språkforskningen*. Stockholm.
- Spegel, Haqvin. 1685. *Gudz Werk och Hwila / Thet är Hela Werldenes undersamma Skapelse* [...]. Stockholm.
- Stiernhielm, Georg. 1671. "De linguarum origine præfatio." *D. N. Jesu Christi SS. Evangelia Ab Ulfila Gothorum in Moesia Episcopo* [...]. Stockholmia.
- Wollin, Lars. 1989. "Hat Jöns Budde im 'Catholicon' geblättert? Niederdeutsches Lehngut in einem mittelalterlichen schwedischen Wörterbuch." *Niederdeutsch in Skandinavien*. III. (*Zeitschrift für deutsche Philologie*. Beiheft Nr. 6.) S. 77–99.
- Zgusta, Ladislav. 1992. "History and its multiple meaning." *History, Languages, and Lexicographers*, ed. by Ladislav Zgusta. (*Lexicographica. Series Maior*. 41.) Tübingen. S. 1–18.